

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/08/170-173>

Dilbər Vətən qızı Camali
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
elmi işçisi, doktorant
dilber.mehdiyeva@gmail.com

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB ADLARIN ORFOQRAFIYASI

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dilindəki mürəkkəb adların yazılış qaydaları təhlil olunmuş, müasir kitab və saytlardan nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Müasir türk dilindəki mürəkkəb adların orfoqrafiya normaları tədqiqata cəlb edilmiş, Azərbaycan dili ilə oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılmışdır. Məqalədə bütün dil faktları “Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya Normaları” ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına istinadən verilmişdir.

Açar sözlər: orfoqrafiya, dil, azərbaycan dili, türk dili, yazılış

Dilber Vatan Jamali

ORTHOGRAPHY OF COMPOUND NAMES IN TURKISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Abstarct

In the article, orthographic norms and changes in the spelling of complex names in the Azerbaijani language have been written under the guidance of spelling norms of the Azerbaijani language approved by the Resolution No. 174 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated April 16, 2019, and by the Resolution No. 438 of certain amendments dated November 3, 2020, and substantiated on examples from contemporary books and sites. At the same time, similarities and distinctions in the spelling of compound nouns with modern Turkish have been revealed comparatively.

Key words: orthography, language, Azerbaijani, Turkish, spelling.

Giriş. İnsan cəmiyyətinin yarandığı dövrlərdə dünya dilləri az sayda olmuşdur. Daha sonra isə bir dil arasında bölünmə baş vermiş, bir dildən onlarla dillər əmələ gəlmişdir. Türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili və Türk dili zənginliyi və qrammatik quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Qədim tarixə malik türk dilləri hər biri ayrılıqda müəyyən özünəməxsus tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Dəyişən ictimai şərait və quruluş, elm və texnikanın inkişafı eyni zamanda dildən də yan keçməmiş və bir sıra dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Hər bir ölkənin öz daxili siyasətinə uyğun olaraq lazımı qurumların da müdaxiləsi ilə yazıda orfoqrafiya qaydaları formalaşır və dövlət səviyyəsində qəbul edilir. Buna görə də dillərarası fərq təbiidir. Bu səbəbdə hər bir dildə orfoqrafi qaydalar müxtəlifdir “*Bu dillər arasında XII-XIV yüzilliklərə dair bəzi fərqlər görünsə də, XV-XVI yüzilliklərdə fərqlər çoxalmış, ən geci XVII-XVIII yüzilliklərdə (mürəkkəb etnik-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq) müstəqil dillər kimi daha çox ayrılmağa başlamış, fonetik (fonoqrafik) quruluşda, lüğət tərkibində, qrammatik kateqoriyalarda, sintaktik normalarda fərqlər əsasən həmin yüzilliklərdən meydana çıxmışdır*” [Kazımov İ., 2019, s.9].

Müasir türk dili uzun və mürəkkəb inkişaf və təkamül yolu keçmişdir. İnkişaf gedişində müxtəlif dillərin təsirinə də məruz qalmışdır. Türk dili 1923-cü ildən sonra ən yüksək mərhələyə qədəm qoymuşdur. Başlıca dönüş ili bu dilin Respublika dövrünə düşür. Ən mühüm dil islahatları məhz bu dövrdə aparılır. Türk dilinin əlifbası dəyişdirilir, ərəb qrafikası latın qrafikası ilə əvəzlənir (1928). “*Sonrakı illərdə (1932) Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Atatürkün maddi və mənəvi dəstəyi ilə «Türk Dil Qurumu» yaradılmış, dildə özləşmə prosesi başlanmışdır. Əsas vəzifə türk dilinə keçmiş yabançı kəlmələri milli sözlərlə əvəz etmək, qarşılıq axtarıb tapmaq idi. Dili sadələşdirmək əsas vəzifə kimi qarşıda dururdu və bu proses indi də davam etməkdədir*” [Kazımov İ., 2019, s.10].

“*Türk dilininə aid dilçilik ədəbiyyatında da mürəkkəb sözlər müxtəlif şəkildə şərh edilir, müxtəlif birləşmələr, qoşa sözlər, təkrarlar da mürəkkəb söz kimi qəbul edilir. Əksər ədəbiyyatlarda mürəkkəb*

sözlər sintaktik kateqoriya kimi izah edilir. Belə ki, Muharrem Erginin «Türk dil bilgisi» adlı əsərində Orhan Veli, Faruk Hafız, Demirtaş, Ahmed Caferoğlu kimi Şəxs adları, «Birleşik isim, ayakkabı, yüzbaşı, açıkgöz, kırkayak» və s. bu qəbildən olan sözlər isə «Birleşik kelime adı ilə sintaksisdə nəzərdən keçirilir» [Zeynalov F. 2008, s. 90]. Hər bir dil istər obyektiv, istər subyektiv səbəblərdən dolayı müxtəlif orfoqrafiya qanunlarını qəbul edir. Buna bəzən də beynəlxalq qaydalar da təsir edə bilər.

Azərbaycan Dilçiliyindən fərqli olaraq Türkiyə Dilçilik tarixində “mürəkkəb adlar” müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Mürəkkəb adlar isim bəhsinin daxilində “ad ve ad soylu kelime sınıfları” adlı bölmədə öyrənilmişdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq bir çox mürəkkəb adların yazılış qaydası özünəməxsus qaydalara tabe edilir.

Müasir türk ədəbi dilinin orfoqrafiya prinsipləri Türk Dil Qurumu tərəfindən hazırlanan «Yeni yazım kılavuzu»nda («Yeni orfoqrafiya soraq kitabı») təsbit edilmişdir [7] Bu prinsiplərə türk yazısında əsasən riayət edilsə də, bir qisminin istifadəsində müəyyən dərəcədə ixtiyarilik nəzərə çarpır.

Türk dilində mürəkkəb adlar “birleşik adlar” adlandırılır və fərqli yazı qaydaları tətbiq olunur. Belə ki, bunların bir çoxu Azərbaycan dilindəki orfoqrafik qaydalarla eyniyyət təşkil edir. Ad, soyad, ləqəb və təxəllüs bildirən mürəkkəb adların kimponentləri türk dilində də böyük hərf ilə yazılır. Bu Türk dilində də demək olar ki eynidir: *Aydemir, Akbulut, Avni Hurufi Efendi, Doktor Sadri Köksal, Nazım Hikmet, Yahya Kamal, Tepedelenli Ali Paşa, Yirmisekiz Çelebi Mehmet, Yedisekiz Hasan Paşa*.ve s. [Qorxmaz Z.,2009, s 231-232]

Nümmələr ; *Yahya Kamal Paris yıllarında Ahmet Rıza, Sami Paşazade Sezai, Mustafa Fazıl Paşa, Prens Sabahattin, Abdullah Cevdet, Abdülhak Şinasi Hisar gibi Jön Türkler'le tanıştı. Hiç dil bilmeden gittiği kentte hızlı bir şekilde Fransızca öğrendi (18).*

Azərbaycan dilində ad, soyad, təxəllüs və ləqəb bildirən sözlərin (bəy, oğlu və qızı sözlərindən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: *Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Bəxtiyar Vahabzadə, (azərb.), Ahmet Hamdi Tanpınar, Neşet Ertaş, Şeyh Muhammed Bahaiuddin, Sultan Süleyman Kanuni, Sultan Veled* və s. (türk)

Yavuz Sultan Selim, hem Farsça hem de Türkçe siir söyleyebiliyordu. Farsça olan Divân'ı 1306 yılında İstanbul'da basılmış olup, 1904 tarihinde de Alman İmparatoru Vilhelm II.'nin emri ile Paul Horn tarafından Berlin'de yeniden nesredilmiştir (19); Çukurovaya köylüsü Kavak Osmanla inmişlerdi (3, 264); Turan Oflazoğlu Dördüncü Murat adlı tiyatro eserinde Dördüncü Muratı bir çok yönü ile ve onu hazırlayan şartları da sergileyerek başarılı bir biçimde sergilemiştir (3, 264); Deli Dumrul boyu Dede Korkut Kitabının on iki hikayesinden biridir ve hikaye kahramanı Deli Dumruldur [Qorxmaz Z.,2009, s. 264]

Bədii əsərlərdə heyvanlara və cansız əşyalara verilən adlar böyük hərf ilə yazılır: *Alapaça, Badə, Bəng, Bozdar, Qırat, Məstan* və s. Tarixi hadisələrin, dövrlərin, sülalələrin, eləcə də qədim yazılı abidələrin, əsər adları və s. adlarının birinci sözünün ilk hərfi böyük yazılır: *Azadlıq meydanı, Çaldıran döyüşü, Dəmir dövrü, Orxon-Yenisey abidələri, Yeddiillik müharibə* və s. Belə mürəkkəb adlara fərqləndirici söz əlavə olunduqda, onun da birinci hərfi böyük yazılır: *Orta Paleolit dövrü, Son Paleolit dövrü* (azərb.). *Türkler, Türk milleti, Türkiye Cumhuriyeti, Fransızlar, Osmanlı Devleti, Selçuklu Devleti, Osmanlı İmparatorluğu* və s. (türk) [Qorxmaz Z.,2009, s. s.237]

Azərbaycan dilində ölkələrin, muxtar respublikaların, vilayət və diyarların rəsmi adlarının tərkibindəki bütün sözlərin ilk hərfi böyük yazılır: *Azərbaycan Respublikası, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İran İslam Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası* və s.

Nümunələr: *Parlamentin sədri tədbirdəki nitqində bildirib ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev BMT çərçivəsində COVID-19-a qarşı yüksək səviyyəli global bərpa paneli yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış edib [21]; Millət, dövlət, topluluq boy, əşirət adları, ay, gün adları da həmçinin böyük hərf ilə yazılır. Bunlara əlavə olaraq səmavi kitabların, fəza cisimlərinin adlarını da daxil etmək olar: Quran, Bibliya, Əhdi-cədid, Əhdi-ətiq, İncil, Tövrət, Zəbur, Ülkər, Günəş, Ay, Yupiter, Saturn, Venera* və s. Nümunə: *Dün gece arkadaşımın babası, bize misafir geldi ; Okullar, her yıl Eylül ayının son Pazartesi sabahı açılır. (türk.) [Qorxmaz Z.,2009, s s.240]*

Türk dilində dil, din, məzhəb və təriqət adları cümlə daxilində də böyük hərf ilə yazılır: *Almanca, Azərbaycan Türkçesi, Kazak Türkçesi, Müslümanlık, Türk, Azeri, Almanlar, Musevilik, Hanefi, Şafii,*

Alevi Musevilik, Bektaşilik, Sünnilik, Şiilik və s. [Qorxmaz Z.,2009, s s.240] Bu qayda isə Azərbaycan dilinə aid deyil.

Ali dövlət vəzifələri–Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri kimi yazılır. Dövlət orqanları (qurumları), birlik, cəmiyyət, akademiya, universitet, kollec, teatr, filarmoniya, siyasi partiya, tarixi günlər və s. bu kimi mürəkkəb adların bütün sözlərinin (adına, üzrə, və, yanında, qarşı və s. bu kimi yardımçı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: *Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikasının Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidməti, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti, Ağstafa Rayon Təhsil Şöbəsi* [1, s.19] və s.

Nümunələr: *Bununla əlaqədar “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydalarının” təsdiq olunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarında dəyişiklik edilməsinə zərurət yaranmışdır* [16]; *Milli Məclisin sədri məlumat verib ki, Sankt-Peterburqa səfər çərçivəsində bir sıra ikitərəfli görüşlər də keçirilib. Rusiya Federal Məclisi Federasiya Şurasının sədri xanım Valentina Matviyenko, Özbəkistan Ali Məclisi Senatının sədri xanım Tənzilə Narbayaeva, Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Beynəlxalq Federasiyasının Avropa üzrə direktoru xanım Birqit Bişof Ebbesen, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Avropa regional bürosunun direktoru cənab Hans Klüqe ilə aparılan danışıqlar səmərəli olub* [17];

Dövlət rəmzlərinin, həmçinin tərkibində gün sözü olan və təqvimə düşən əlamətdar günlərin adlarında bütün sözlər böyük hərfə yazılır: *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni, Beynəlxalq Ana Dili Günü, Beynəlxalq Qadınlar Günü, Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü* [A.O.L, 2021, s.9] və s.

Nümunələr: *Ağdam şəhərinin mərkəzində Azərbaycanın Dövlət Bayrağı ucaldılıb, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni səsləndirilib və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevə məruzə olunub* [22]

Azərbaycan Respublikasının səhiyyə naziri, Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı naziri tipli mürəkkəb adlarda sahə (səhiyyə) və vəzifə (nazir) bildirən söz kiçik hərfə yazılır: *Səhiyyə naziri, Təhsil naziri, Müdafiyyə naziri* və s. (azərb.). Ancaq türk dilində vəziyyət bir qədər fərqlidir. Məsələn: *Sağlık Bakanı, Ulaştırma Bakanı, Milli Eğitim Bakanı* və s. (türk)

Nazirliklərin adı isə rəsmi dövlət qurumu olduğu üçün hər iki komponenti böyük hərfə yazılır : Hüquq və daxili nəzarət sektorunun müdiri E.Əzizova tapşırılsın ki, bu qərar 3 gün müddətində Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə təqdim edilsin [23]; *Azərbaycanda Müdafiə Nazirliyinin əsasının qoyulması 1918-ci ilə təsadüf edir* [24]

Tərkibində lisey, gimnaziya, vəqf, məktəb, fakültə, şöbə sözləri olan mürəkkəb adlarda ilk söz böyük, sonrakı sözlər kiçik hərfə yazılır: *Avropa liseyi, Dəyanət vəqfi, Humanitar fənlər gimnaziyası* və s. Türk dilində rəsmi qurum, quruluş, dərnək, təhsil müəssisələrinin adlarındakı bütün sözlər böyük hərfərlə yazılır. Məsələn: *Ankara Üniversitesi, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı, Yargıtay Başkanlığı* (türk)

Nümunələr:*Bursa Uludağ Üniversitesi (BUÜ) . Panelde Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Gürer Gülsevin ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı, Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu Üyesi ve YÖK Genel Kurulu Üyesi Prof. Dr. Hayati Develi konuşmacı olarak yer aldı* [10]; Fəxri adların özək hissəsini təşkil edən ilk söz böyük hərfə, sonrakı sözlər kiçik hərfə yazılır: *Əməkdar müəllim, Əməkdar incəsənət xadimi, Xalq şairi* və s. Qeyd. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı mürəkkəb adlarında hər üç söz böyük hərfə yazılır.

Orden, medal, bədii əsər, opera, balet, kinofilm, qəzet, jurnal, kinoteatr, mehmanxana, nəşriyyat, kafe, restoran və s. adları dırnaqda və birinci sözü böyük hərfə yazılır: “Azərbaycan” qəzeti, “Cüclərim” kafesi, “Bahar” mağazası, “Badamlı” mineral suyu və s. Qeyd. Dırnaqda yazılan belə adlara artırılan şəkilçi dırnaqdan kənar yazılır: “Xalq qəzeti”nin bugünkü nömrəsi, “Yeddi gözəl”in ilk tamaşası və s.

Türk dilində saray, köşk, villa, hotel, gəmi, təyyarə, bina və s. Kimi sözlərin bütün hissələri böyük hərflə yazılır: *Beyaz Saray, Çankaya Köşkü, Beylerbeyi Sarayı, Dolmabahçe Sarayı, Hilton Hoteli, Amiral Nelson Gemisi, Kuşlupark Apartmanı, Toprak Palas, Paşa Saray* (türk) və s. [3, s.243]

Dərgi, sözlük, kitab, ensiklopediya, həbsxana, adlarının bütün hissələri böyük yazılır: *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Türk İslam Ansiklopedisi Dili Araştırmaları Yıllığı, Siyasi Hikayeler, İbişin Rüyası, Füzuli Divanı, Kutadgu Bilig* və s. [Qorxmaz Z.,2009, s. 240] Nümunələr: *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED): Journal of Turkish Language and Literature, açık erişimli, hakemli, yılda iki kere Haziran ve Aralık aylarında yayınlanan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün resmi yayınıdır [11].*

Nəticə. Göründüyü kimi Azərbaycan və türk dillərində orfoqrafiya normaları son illərdə yuxarıda göstərdiyimiz kimi sabitləşmişdir. Lakin hər bir dövlətin dil qanunlarından asılı olaraq bu kimi yazım qaydalarında fərqlilik və dəyişiklik özünü göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (2021) (7-ci nəşr), Bakı: Elm
2. Kazımov, İ.,(2019)Türk dillərinin müqayisəli müqayisəli morfoloqiyası, Bakı: Elm.
3. Qorxmaz, Z. (2009) Türkiyə türkcəsinin Grammatikası (şəkil bilgisi), Ankara: Türk Dil Qurumu Yayınları
4. <https://www.iku.edu.tr/tr/kurulus-oykusu>
5. http://bsu.edu.az/az/news/bduda_professor_irmmmd_hseynovun_anadan_olmasnn__97__illiyin_hsr_olunmu_tdbir_keirilib
6. <https://xalqgazeti.com/ru/news/91705>
7. <https://kayzen.az/blog/turk-dili/5823/orfoqrafiya-prinsipleri.html>
8. <https://www.unikal.org/news/163760/bmt-azerbaycanda-usaqlarla-bagli-aciqlama-verdi-narahatliq>
<https://www.milliyet.com.tr/cadde/karikaturlerin-gecesi-1304138>
10. <https://www.haberumut.com/kultur-sanat/yunus-emre-ve-dunya-dili-turkce-buude-konusuldu-h104383.html>
11. <https://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/tuded/home>
12. <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/JTA6CLJ8T5/4B40BCE2687D420DA6CCC12A4ADDFC22>
13. <http://abc.az/ru/news/61763>
14. <http://www.e-qanun.az/framework/40386>
15. <https://mod.gov.az/az/mudafie-nazirliyi-481/>
16. <https://nk.gov.az/az/article/1951/>
17. <https://www.meclis.gov.az/news.php?id=3779&lang=az>
18. <https://www.gidahatti.com/yahya-kemal-beyatli-kimdir-yahya-kemal-beyatli-hayati-2-224334/>
19. <https://www.yavuzsultanselim.gen.tr/>
20. <https://www.cdn.istanbul.edu.tr/file/JTA6CLJ8T5/4B40BCE2687D420DA6CCC12A4ADDFC22>
21. <https://www.meclis.gov.az/news.php?id=3779&lang=az>
22. <http://abc.az/ru/news/61763>
23. <http://www.e-qanun.az/framework/40386>
24. Zeynalov, F. (2008) Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, Bakı MBN nəşriyyatı

Rəyçi: fil.ü.f.d. Şəkər Orucova

Göndərib: 11.03.2022

Qəbul edilib: 19. 04.2022